

EGY NAP ARANY JÁNOSNÁL.

Irta

JÓKAI MÓR.

AKKOR még nagy-kőrösi professzor volt az öreg. Aztán nem is volt még öreg. Gyulai Pál, Salamon Ferenc, Tompa Miska, Ballagi, Mentovich, Losonczy László, én magam is, mind fiatalok voltunk: egyikünk sem tudóstársasági tag. Szilágyi Sándor pláne még csak «vad-malac» volt.

Az elsőt nem panaszképen, az utolsót nem gorombaságul mondom; hanem hogy hát mivelhogy nem voltunk tudóstársasági tagok: tehát valamiféle társaságnak csak kellett lennünk; annál fogva még Petőfi találta ki azt a nagyon megtisztelő címet a számunkra, hogy «vaddisznók». Degré, Lauka nagyon jól emlékezhetnek rá, hogy ezt a címet valódi büszkeséggel viseltük. Arany János azonban a még akkor nagyon fiatal Szilágyi Sándort a felserdülés (illetőleg felsüldülés) reményében egyelőre csak «vad malacnak» fogadta el.

Tehát egy szép őszi napon meghíttak bennünket, pestieket a nagy-kőrösiek egy kis vidám mulatságra.

Az volt ám a tanári kar! a fiastyúokban nincs annyi csillag, mint akkor Nagy-Kőrösön volt; s egyszer a sok okos ember közül egy azt a legnagyobb okosságot követte el, hogy örökölt valami félmilliót. — Nem vonom vissza a

kifejezést, — valóban *elkövette* ez okosságot; mert vannak emberek, a kik bolond fővel örökölnek; de ő rászolgált a magáéra a tudományával.

Ez úgy történt, hogy lakott a külföldön egy magyar születésű, de görög vallású úri ember, a ki műkincsei gyűjteményéről messzeföldön nevezetes volt és a mellett több, mint milliomos. Régen elszakadt azonban hazuról és sem ő nem gondolt itthon maradt rokonaira, sem azok ő rá. Nem is szándékozott a végrendeletében róluk megemlékezni. — Egyszer híre megy a hírlapokban, hogy a nagy-kőrösi kálvinista kollégiumban megválasztották a görög orthodox hitű Tomory Anasztázt matheseos professzornak. Az öreg milliomos meghallja ezt a hírt: — hisz ez az ő unokaöcscse! Nagy eset ez! Hogy a tősgyökeres, kemény nyakú nagy-kőrösi kálvinisták egy görögöt emeljenek fel a katedráljukba! Akkor ennek nagyon derék embernek kell lenni. A mint hogy az is volt. Erre a milliomos rögtön új végrendeletet ír, s minden vagyonát Tomoryra és annak a testvéreire hagyja: maga egy év múlva meghal, s azzal a gyönyörű szép örökség három derék magyar családot emel fel egyszerre a boldogok sorába: s mindez köszönhető nem a véletlennek, hanem a tudománynak.

Persze, hogy az a + b magyarázásnak egyszerre vége szakadt. Tomory barátunk megmaradt ugyan régi kollegái jó barátjának mind e mai napig; de a katedrától elbucszott, s az ő «kitoló kása»-ja képezte a titulus bibendijét a mi nagy-kőrösi dinomdánomunknak.

Hajh bizony pedig már akkor ő volt az utolsó görög Nagy-Kőrös városában. Kivesz mindenünnen a városainkból ez a derék macedon faj, a mely olyan igaz jó magyar volt. Üresen maradnak azok a szép rác templomok, a miket a virulás korszakában építtettek. A nagy-kőrösi görög templom nem volt valami szép, se nem nagy, valljuk meg az igazat, hogy kicsiny volt. Miután gazdája nem volt, a városra maradt: a város meg nem tudott vele mit csinálni;

utoljára kiadta haszonbérbe. Tomory kivette azt és aztán imitt-amott ellakogatott benne.

Már most hát csak azt is meg kell vallanom, hogy bizony mi a gazdátlan templomban ültük meg ezt a búcsúlakomát. De nem volt az a templom pusztá: előtte való nap Mentovich kipingálta a falait mindenféle képekkel, de azt maig sem tudnám megmondani, hogy azok miféle bibliai jeleneteket ábrázoltak? Ellenben mulatságosak voltak.

Mulattunk bizony mi, és pedig igen jól. Rendkívüli dolgok történtek. Hallottam Ballagit énekelni és láttam Gyulai Pált táncolni. Kivel táncolt? Velem, ő volt a kisasszony. Csupa férfi-társaság volt: a cigány pedig húzta; tehát táncolni kellett: nekem felváltva hol Gyulai, hol Salamon Ferenc volt a táncosnőm. Akkor még a lapok nem írták ki a bálkirálynők neveit: azért jegyzem azt fel utólagosan a história számára. És Gyulai szemembe mondá (ha csak most el nem grünwaldozza a szavát), hogy soha se látott jobb magyar táncost nálamnál. Tompa összecsókoltt minden embert, s Mentovich Losonczy Lászlót imádta, hogy mondjon el egyet a verseiből; a mit az sehogy sem akart elkövetni; ebből gondolhatja mindenki, hogy micsoda jó bor lehetett az a nagy-kőrösi idei termés.

Csak egy conviva maradt meg komoly, csendes szemlélőnek: Arany János. — Ő hozzá voltunk Tompával meg Ballagival éjszakai szállásra rendelve; hát neki meg kellett tartania az egész tájékozási tehetségét, hogy legyen valaki, a ki a többieket haza vezeti a templomból.

A nagy-kőrösi lágykeblű asfalt rég elenyészttette azokat a nyomokat, a miket a mi lábaink ez éjszakán hazáig rajta hagytak (ilyen háládatlan a világ!); hanem az én emlékemben még most is édesen duzzadoz az a jó puha ágy, a mibe kedves házi-asszonyunk, hazatérő korhely népet lefektetett, s a miből Ballagi minden félórában felráncigált bennünket, mikor már alunni kezdtünk, hogy elbúcsúzzék tőlünk, mert ő már megy a vasutra. Utoljára is lekéssett róla.

Mi még egy napot ott töltöttünk Tompával a vendégszerető baráti háznál s ez emlékezetes nap volt.

Arany János azzal a biztatással csalt ki az odúmból (mert nehezen mozdultam ki Pestről, még akkor a policájnál bizonyítványt kellett rá venni, hogy jó járásban való ember az ember, ha Nagy-Kőrösre akart utazni s visszatértem megmotozták a vámnál), tehát a gyöngé oldalánál fogta meg a poéta-kollégát: azt mondta, hogy van neki egy kis leánya, a ki egy humorisztikus novellából csinált egy vígjátékot, és azt maga el is játsza.

Gyönyörű, kedves gyermek volt, — mintha most is előttem állna még: rózsapiros arcára, nagy eleven szemekre s arra a mosolytvalló ajkra olyan jól emlékezem. Még azt a kort élte, a miben a leányt gyermeknek hívják; de a mikor már szabad neki egy olyan bolondos novellát elolvasni, mint az én *Örmény és családja* című mesém, (a mit a censor tett meg «rác»-ból «örmény»-nek: ő tudja miért?)

A kis Juliska egy kis szépen-kérésre, egy kis atyai felhatalmazásra, s egy kis anyai biztatásra ráhagyta magát venni, hogy előadja közös vígjátékunkat, — még pirossabbra gyulladt arccal. Bámulatos volt annyi genialitás abban a gyermekben. Ötféle szerepet kellett játszania: egy vén lamentáló fősvényt, egy boltos-legényt, egy pálinkaszomjas kocsiszt, egy naiv, szelíd hajadont, aztán meg egy pajkos, cserefendi leányt, a kit az apja «Mincuckának» hívogat és kényeztet. Mind az ötöt úgy adta, hogy csupa megenni való volt. Különösen a vén Gergucot, a maga rácos kiejtésével, a ki a Mincuckát «aranyus leányum»-nak szólítja. Az előadás köztetszést aratott s az összes játszó-személyzet általános tapsvihárban részesült.

Ettől fogva, ha összejöttünk Aranynyal, nem is kérdeztem másképen, mint hogy «mit csinál a szép kis Mincucka?»

Mintha most is előttem látnám!

Hát még az hogyne látná őt maga előtt örökké, a ki

a *Toldi szerelmé*-ben újra meg újra maga elé teremti őt; mintha a helyett, a ki testben eltűnt előle, az álomalakját akarná ércbe önteni?

— — — — —

Biz az már mind tegnapelőtt történt.

Másodszori látogatásom Aranyéknál ez év Petőfigyülése napjára esik. Csak huszonöt év van a kettő között. És még milyen huszonöt év! Egy napját sem kívánnám vissza! Örömök, kétséggel megkeserítve, de előre rettegett bajok, s közbe változatosságképen egy-egy véletlen veszedelem.

Megírta *Toldi szerelmé*-t. Egész világ üdvözölte a művet és íróját. Én is fölkerestem levelemmel Aranyt. Arra meg ő írt hozzám egy kedves baráti választ, a melyet én sokkal kedvesebbnek tartok, minthogy nyomdafestékkal be hagyjam kormozni. Beszél benne a muzsákhoz való viszonyomról, s hogy elébb megöszül még a *parókám* is, mint annak vége lesz.

Tehát a Petőfi-társaság tisztelgő küldöttségét kellett hozzá vezetnem. Aztán szónokolni a társaság nevében. — Hiszen a budgethez lehet szónokolni, de hogy lehet Aranyhoz és nekem?

A mint benyitottam az ajtaját, — egyszerre ott állt előttem megint az «arányus leányom», a szép piros, lángszemű Mincucca.

Hajh, nem ő: ez már a «kis idegen». Ez a szép Juliska leánya. Bizonyosan olyan jó leány, mint az volt.

De hát én azt mit tudhatom, a ki a tegnapelőtt és a ma között huszonöt évet átaludtam?

Minden dictio kiment a fejemből.

Nem tudtam én Aranynak semmiféle felköszöntést mondani.

— Látod, mondám neki, olyan régen nem láttuk egymást, hogy még azt sem tudod, hogy már csakugyan megöszült a *parókám* is.

Mosolygott — azzal a jószívű ravaszságával.

— Azért írtam a levelemben a parókádról, mert tudtam,
hogy így hiuságból nem adod ki az újságban.
S aztán nem tudtam, csak hallgatni és nézni.
Hatalmas az idő!

Fehérre festi a sötét hajat
S sötétre festi a fehér szívet.

De a szellem hatalmasabb!
Fehér hajnak, sötét szívnek visszaadja az eltűnt fiatal-
ságot.
Tartson még sokáig!

Emlények.

Ki nekem álmaimban
 Gyakorta megjelent,
 Korán elhunyt barátom,
 Van-e jel siri jádón?
 Mutatni, hol pihenő?

Oh! meri kiába költ már
 A hír nekem meséd
 Hogy még tán eljőnedest:
 Tudom én, mit jelent ez
 Önmondó bestéd.

Igen, a hír halálod
 Rimondani halál:
 Hogy a neked követség
 Nagyon sokon ne éljél,
 Kavában ingadól.

Majd elragadja tőlem
 A már adott reményt,
 Majd, a midőn elillant
 Távolról vissravillhat
 Még egy csalóka fényt.

Hány busz alattban látom
 Gente képedet!
 S kiből megannyi anyak....
 S kik onnan visszakajának
 Hoznak-e életet?...

Arany János

A PITYPALATTY-CSÁRDA.

ELBESZÉLÉS.

Irta

KAZÁR EMIL.

SZENT-KÉRESZT felé vivő úton a míg az ember falut talál, jó öt órát kell hajtani, föltéve, hogy zörög a szekér, mert ha nem zörög, akkor hajnaltól éjfélig tart az út, vagy az is megtörténik, hogy már az első órában úgy megfeneklik jószág és szekér, hogy aztán se előre, se hátra nem mozdulhat. Ez aztán valódi hajótörés ott a Nagy-Laposton, a hol legfeljebb egy-egy torony hegyét láthatni, jó messzire. Mert ezen az úton talán hetenkint sem megy végig egy szekér. Milyen utazás lehetett az, mikor itt kellett járni! Most ott van a vasút, csaknem párhuzamosan a régi, elhagyott úttal. A vasút Akgatónál fölszedi mindazokat, a kik eddig a szent-keresztí útat járták és leteszi őket Degesz-nél, a hová a szent-keresztí úton szokás járni, mert maga Szent-Kereszt még távolabbra esik, és oda csak szeptemberben szokás járni bucsura.

A szent-keresztí út mentében nincs mit keresni. Nincs ott közelben se tanya, se szántóföld. Egyszer legelő, máskor eleven víz, valóságos tenger. A csorda, a ménes, a csürhe helyét egyszer csak elfogják a vad-vizek, s akkor a vad-ruca, a szárcsa, a gémekek ütnek tanyát, s az egész környék falujának minden házán és kazalján gölya kelepel. A vízen

kívül még a szík uralkodik, mely emészti a földet, mint a rozsdá.

Ezen az úton nem régiben végig kellett mennem. Akgatónál elkéstem a vonatról; de szerettem volna már délután Degeszen lenni. Rászántam magam az unalmas útra. Junius eleje volt, hanem forróság nélküli idő; borongós és nedves, mert előtte való napon esett, de nem nagyon, legfeljebb hogy nyirkos lett a föld. A felfogadott szekeres nagyon biztatott, hogy milyen hamar végig hasítjuk a Nagy-Lapost. Mentünk is tisztességesen egy óra hosszat, akkor azonban le kellett kerülnünk az útról, mert víz borította. A szekeresnek csak akkor jutott eszébe, hogy mióta a vasúti töltésen egy új áteresztőt nyitottak (mert a tavasszal Akgatónál a kertek aljáig eljárt már a vad-víz), a szent-keresztí úton lubickolni is lehet. Kerültünk tehát az előttünk járt szekérnyom szerint, s buckákon, kátyukon és labodás fenyéren keresztül, jó másfél óra múlva megint eljutottunk a szent-keresztí útra, mely végre is a legjobban kipróbált irány a vizes és süpedékes vidéken.

Egyszerre nagyot zökkent alattam a szekér, hátsó részére lerozzant.

— Itt van ni! — kiáltott a szekeres, oldalt hajolva üléséből és a szekér alá bámészkodva. — A sok bucka ugyan megtette.

Az egyik kerék küllője szerteszét hullt. Boszankodva ugrottam ki, a szekeres pedig tarkóját vakargatta.

— Csak akad valami vendégrúd, — szóltam, — alá kell kötni a tengelynek.

— Szerencsére van, — mondá a szekeres nagy bizalmatlankodással. — Majd meglátjuk, mire mehetünk vele.

Odakötözte a rúdat, s a míg ez megtörtént, ismét eltelt egy jó félóra. Addig gyönyörködhettem a barna tájékban, mely köröskörül oly egyforma volt, mint a tál széle. De végre megint mehettünk. A tengely alá kötött erős rúd mély barázdát hagyott maga után. A szekeres azt mondta: sze-

rencse, hogy nem száraz a föld, mert akkor meggyulna a vendég-rúd. Azután meg azt mondta, hogy nagy baj, a miért nedves a föld, mert mélyen szántjuk, a lovak alig birják.

Ijedve vettem észre, hogy az idő mulik, s mi csak mászunk, mint a bogár. Az én számításom szerint már Degeszén kellett volna lennünk. Pedig még csak most tűnt fel a degeszi templom körtealakú tornya. Délután öt óra volt.

Jobbra balra vízfakadások közt vitt az út. A talaj süpedékes; a kerekek mélyen bevágódtak; az inséges kerék-pótlék pedig úgy megkapaszkodott, mint a hajó horgonya.

— Nem birják a lovak, — szólt végre emberem, s jelentését káromkodással fűszerezte. — Fújtatni kell egyet.

Kifogott, a saroglyából, szénát vetett a lovak elé, s maga tarisznyázáshoz látott, a miben én is vele tartottam, mert hatalmas étvágy szegődött hozzám.

— Ohó! — kiáltott hirtelen az ember, odamutatva a lovak elé vetett szénára. — Nedvesül a széna. A vadvizek mozgásban vannak. Még bennünket is fölvet.

— Akkor hát siessünk.

— Ha birnának ezek a szegény párák. Majd meglássuk.

Befogott, csergetett; megindultunk, de nem haladtunk. Az idő már alkonyodott. A felhők közül egészen a szemhatár pereménél feslett ki egy vörös csík, mint valami eleven seb.

— Már, jó uram, nem tudom, hogy jutunk Degeszre. Ma aligha. Rettenetes kolonc ám, hogy nincs negyedik kerék. Hiszen ha megvolna, majd megmutatnám én. Nagyon az első lábukat nézik a lovak. Itt van e!

A lovak megálltak s mind a három összedugta lehorasztott fejét, mintha titkosan beszélgetnének.

Alig tettük meg a fele útát. A nedves levegő violaszínében most már a tornyot sem lehetett látni.

— Csak nem töltjük itt az éjelt? — kérdeztem haragosan.

— Nem, hanem odavergődöm valahogy arra a földhátra — mondja emberem egy közel levő emelkedettebb helyre mutatva ostorával. — Itt épen horpadáson visz át az út. Az éjjel víz lepheti el, mert nedves a nyár. Ott a földháton szárazon maradunk.

— Mennydörgettét! Nem akarok itt maradni.

— De én meg nem akarom itt hagyni még ezt a háromkerekű szekeret sem, mert ráakadhat valaki, és elvisz belőle tüzelőnek annyit, a mennyit bir. Hanem tanácsolnék egyet. Látja a téns úr amott azt a házat. Az a Pitypalatty-csárda. Félóra alatt eljuthat oda. Ott meghál: talán akad is valami alkalmatosság, a mivel tovább mehet. Nincs mód, hogy mindnyájan csak odáig is mehessünk, — mondá, a lovak üstökét huzogatva.

No ha ott csárda van, nem is gondolkozom tovább. Neki indultam azonnal, és igyekeztem, nem elmélkedni a felől, hogy mért nem vártam meg inkább a délutáni vonatot, mely az akác bokrokkal zöldbe szegélyezett vasuti töltésen épen most ontotta füstjét, de jó távolban tőlünk. E pillanatban legfőbb vágyam volt a Pitypalatty-csárda.

II.

Ki merészkednék másnak képzelni a Pitypalatty-csárdát, mint tökéletes elhagyatottnak? Egészen megfoghatatlan, hogy mire és kire várhat itt egy csárda. Csakis a megfejthetlenségek egyikének köszönhetem, ha e gyalázatos helyen fedelet és pihenőt fogok találni.

A távolból tekintve, a Pitypalatty egy barna, négyszögletű pont, s mellette egy csonka jegenye. Nem sokára azt is észrevettem, hogy füst szálldogál kéményéből. A kéményfüst olyan a háztető fölött, mint kalap mellett a bokréta. A menynyire csak birtam, siettem, hogy mielőbb elérjem a csárdát.

A fellegek tömöttebbek és hamvasabbak lettek. A nap nyugtának helyét alig jelölte már egyéb, mint az a narancs-

sárga homály, mely legjobban valami zsiros folthoz hasonlított. Várni lehetett, hogy éjjelre eső köszönt be háló vendégül.

Csakugyan bele került félóra, míg a Pitypalattyhoz értem. Köröskörül épen olyan csendes volt ez is, mint az egész környék. Se egy szekér, se egy ember nem tűnt fel. Ha a kémény nem füstöl, lakatlannak hittem volna. A kémény füstjébe a konyha illata is bevegyült. Derék, épen vacsorára érkezem.

A csárda hosszú, alacsony kőépület. Rögtön föl lehet ismerni rajta, hogy uraság építtette, a regale érdekek vámszedőjének. Ez a bizonyosság, hogy a szent-keresztí út más időket is élt. Az épület udvarfelőli oldalának közepét tornác foglalja el, téglá oszlopokkal. Ezzel az oldalával fordul az országútra is. Kerítése nincs, de az egyik kapu-bálvány megmaradt, s annak hegyén egy bokor fül-fü, mint rendkívüli ékítés. A másik bálványból egy pár téglasor áll még. E mellett nyulik föl a csonka jegenye, épen a közepe táján keresztül törve. Olyan ott, mint a földbe dugott nagy nyírseprő. Most a verebek lármáztak ágai közt rettenetesen.

A csárda nádteteje megroskadt, letört, s a szarufák, mint megannyi bordák dudorodtak elő; a gerincnél pedig már ki is vicsorogtak. Itt-ott moha zöldült, és egy pár csomó fül-füvet lehetett látni az eresz szélénél. Behorpadt sírhantnak tetszett a tető. A füstös kéményre is rá lehetne mondani, hogy emlékeztet a fejfára, hanem kék füstjénél fogva engem más egyébre emlékeztetett. A csárdán már alig látszott nyoma a meszelésnek. Vakolata lehámlott, s látni lehetett a falban egy sor téglát, egy sor vályogot. A tűzfal csak egyik végén állt még, s ezen a részen három kis ablak sötétlett. Az épület másik részén a tető teljesen lelapult a házra, mint a meglippent tyúk szárnyai. A nád-kévék lecsusztak róla a földig, eszébe juttatva az embernek azokat a széles, kemény rojtozatokat, melyeket az ember a színházak függönyeire lát festve.

Az udvaron egy bedőlt pincegádor, meg egy kútágas; aztán tengeri-kóróval borított fészker-féle, oldalai paticsból fonva, de tövénél az eső kiáztatta a földet, s a karók szomoruan mutogatták a pusztulás rongyolását. Ezen kívül az udvarhoz tartozott minden, a mit csak láthatott a szem, mert kerítés hiányában nem lehet meghatározni, meddig terjed. Dudva, paraj és nyurga kórok jelöltek egy helyet, a hol egykor talán kert lehetett. A mi azt mutathatta, hogy ez csárda, az eresz alá szúrt pózna s arra abroncs kötve. Az abroncsban ott fityegett még egy üveg nyaka.

Ezen a néptelen helyen, egy tökéletesen elhagyatott csárda! Megálltam, körül néztem, hogy nem látok-e valakit, a ki talán az én sorsomban osztozik. De nem láttam senkit. Már esteledett is, s a nedves, szürke levegő nem nagy határra engedte a tekintetet.

A kapu-bálvány közelében nem mertem elmenni, nehogy rám dőljön. Utat semmi sem mutatott, sem szekérnyom, sem tiport ösvény. Alkalmasint ott kezdődött a csárda portája, a hol abban a pillanatban léptem át, mikor a tornác-ról egy bozontos kuvasz rohant elő nagy csaholással.

— Hé, te Bundás! — hallatszott e pillanatban egy éles hang, s a kuvasz nagy kedvetlenséggel megállt, megzavartván ama ritkán teljesíthető hivatásában, hogy egy idegen útast a maga módja szerint fogadhasson. Elkeseredetten emelte föl fejét és kaffogott.

A tornácba egy asszony vagy leány állt ki, és újra csitította Bundást, és biztatott engem, hogy a kutya nem bánt. E biztató szóban nem találtam semmi kellemest. Ama saját-ságos rekedt hang volt, mely se férfi, se nő szájában nem kellemes.

Hanem semmi sem lehetett volna rám nézve meglepőbb e helyen, mint ez az asszonyi személy. Harminc évnél semmi esetre sem volt fiatalabb. Telt alak és túlságosan piros arc, kivált a szem és fül közt levő rész nagyon is piros. Feltűnő gondossággal volt öltözve, egészen ünnepe-

lőbe. Fekete selyem kendő a fejére vetve, s megkötve a konty alatt. Kerek, húsos arc; sötét pillantású szemek, melyek oly élénkek, mint a gyíké. Szép arc lehetett, de vonzó semmi sincs rajta; s a festék meg a fül előtt kikanycargó «huncutka» a fiatalságnak oly erőszakolását sejtették, melyet elismerni senkinek sem lehet hajlama. Fehér fogai ép úgy ragyogtak, mint az ezüst gömbű fülbevaló. A sok ráncú rokolya, a fekete selyem kötő, az alma-zöld bujbelé, fekete bársonnyal szegélyezve, s elől kacéron nyitva hagyva; a boka-cifrás barna harisnya, a magas fűzött cipő: mindez oly takaros csint mutatott, mely lakodalomban vagy templomban is szemet szűrt volna. Ugyan mire való lehet itt e parádé?

Meglehet, hogy a Pitypalatty oda bent még sem olyan csöndes, mint mértföldekre terjedő környezete.

A menyecske (mert a fejre kötött kendő után ezt kellett hinnem) ujjai pattogtatásával egészen magához parancsolta Bundást, és nagyon szemügyre vett engem.

— Itt lehetne tölteni az éjjelt? — kérdeztem.

— Bizon nem vagyunk úri vendégek számára elkészülve, válaszolt tompa, kellemetlen hangon.

— Az eső ellen csak akad egy kuckó. Harapni valóról nem is beszélek, mert érzem az illatát.

— Egy hagymát sütött Lévi, — mondja a menyecske, összedugva a karjait, s nagy idegenkedve méregetve fekete szemével. — Selyem paplan, pástétom elő nem kerül a háztól.

— A mi van, az a legjobb, — hízelegtem a menyecskének. — Maga a korcsmárosné, úgy-e galamboz?

— Nem vagyok biz én. Csak itt lakom. Az úr idegen?

— Olyanformán, s itt rekedtem.

— Láttam amott egy szekeret, — szól a menyecske, az álla hegyével mutatva arra felé, a honnan jöttem. — Jöj-jön be az úr az ivóba.

A menyecske maga ment elől, s a legközelebbi ajtón

fordításunk elméleti harcait. Nem ragaszkodott se a szoros, se a szabad fordítás elveihez, mert amaz majdnem szolgálai hűséget kíván s akaratlanul is ragadja a fordítót idegen nyelvi szépségek átültetésére, emez eltöröl majd minden egyéni és nemzeti jellemzetet s inkább csak a tartalmat nyújtja, mint idomait; amaz igen is érezteti az idegen ízt, emez igen is magyarossá alakítja át a művet. Arany mindkét örvényt kikerülni igyekezett s minden idegen nyelvi fordulatot, átvitelt, árnyalatot oly módon fejezett ki, hogy azok a magyarban ugyanazt a hatást tegyék vagy legalább ahhoz hasonlót, de mindig tekintetbe véve az író és műfaj sajátosságait. Híjába bírjuk a régi, megújított és népi nyelv összes kincseit, ha nem oly helyen és nem úgy alkalmazzuk, amint azt a gondolat árnyalatai, a műfaj és hangulat sajátosságai kívánják s e tekintetben író és fordító nem sokat különböznek egymástól. A régi és népi nyelv soha sem cél, csak eszköz, hogy minél gazdagabbá és magyarosabbá tegyük az irodalmi, különösen a költői nyelvet s általok is minél elevenebben emeljük a mű vagy műfaj jellemző vonásait. Arany mindig tudta, érezte, hogy mindig mehet, mit és mi módon merészelhet. Az ízlés és ihlet vezette, mert a nyelv művészete nem pusztán nyelvészeti készség és tetszetős szólamok összefüzése. A gondolatnak föl keli olvadnia a képzelem és érzés kohójában, hogy megtalálja épen azt az alakot és színezetet, melyet a tárgy és a hangulat megkíván. Sokkép lehet kifejezni valamit, de a kifejezések a tárgy és hangulat szerint nem egyenlő értékűek. Az író egyénisége, a gondolat és érzés sajátosságai, a műnemek és fajok különbségei alkotják a stílt végtelen változatban s azt visszatükröztetni a műfordítónak szintén föladata. Alig van magyar költő, aki a műnemek és fajok stílkülönbségeit, a költő egyéni természetét oly élénken érezte s műfordításaiban annyira vissza tudta volna tükröztetni, mint Arany. Mindaz, amit Goethéből Burnsól, Shakesperegől és Aristophanesből fordított, mint eredeti magyar mű hat reánk és mégis nem-hogy letörölné, sőt épen kifejezni igyekezik az idegen költők egyéniségét. Ez a műfordítás titka s Arany legkitünőbb műfordításai épen oly remekesek, mint legkitünőbb eredeti művei, épen annyi élvezet nyújtanak s épen oly méltók a tanulmányozásra.

Nem kevesebb hatással volt Arany verselésünk technikájára is, ugyanazon forrásokból merítve, melyekből költői nyelvünket gazdagította. Nálunk is meghonosodván a klasszikai és nyugoti versidomok, melyekben szabályos mérték emelte a ríthmus

hangzatosságát, költőink, még a legjelesebbek is, aránylag kevés gondot fordítottak a rímre. A régi költőkből, kivéve Gyöngyösit, e tekintetben keveset lehetett tanulni, a népköltészetből többet, de eziránt még nem ébredt föl eléggé a figyelem. Ide járult még az élénk visszahatás a debreceni iskola izetlen mesterkedései ellen, mely gyönyörködött a csupa ugyazon, de különböző értelmű szók-ból nagy kinnal összegyalult rimekben, melyeket Szemere és Kölesey oly találóan gúnyoltak ki. Arany, aki Gyöngyösi és Cso-konai olvasása között nőtt föl, megvetette ugyan a debreceni iskola izetlenségét, de nem minden hagyományát, épen azért jobb rímelésre törekedett, mint elődei és kortársai. Nála találjuk leg-szabályosabban alkalmazva a magyar asszonáncot is, mellyel nép-költészetünk ragos nyelvünknek rímeli szegénységét pótolni szokta. Az a kis értekezés, melyet e tárgyról írt, mutatja, mennyire ismerte népköltészetünket s mennyire tudta, hogy mit használhat föl belőle műköltészetünk. De ennél fontosabb az, hogy nemzeti ritmusunkat, mint költő, a tökély magas fokára emelte, mint esztetikus elméletileg is mintegy megállapította.

Amint a múlt század végén terjedezni kezdett költészetünkben a klasszikai és nyugoti versidomok használata, azon arányban szorult mind szűkebb térre nemzeti versidomunk, régi és népi költészetünk rithmusa. Az új versidomok költői nyelvünket tömörebbé, fordultatos- és hangzatosabbá varázsolták s mintegy ki-emelték laposságából. Épen azért az újabb költők egész lelkesedéssel fordultak feléjük. Azonban bármily alkalmas volt nyelvünk a görög és római mérték kifejezésére, a magyar lélekben nem kelthetett zenei visszhangot s inkább csak a klasszikai műveltségük kedvelték. A nyugoti rithmus érzéke már inkább gyökeret vert, nemcsak nyugoti műveltségünk kapcsánál fogva, hanem azért is, mert mint rimes vers közelebb állott nemzeti rithmusunkhoz, melyet a népköltészet fönntartott, s mely a műveltebbek ajkán is gyakran megesendül. Némi visszahatás kezdett fejledezni. Kisfaludy Károly és Vörösmarty mintegy visszahajoltak a nemzeti rithmushoz, még pedig az új költői nyelv vívmányai kíséretében. Különösen Vörösmarty tanusított iránta előszeretettel, ebben zendítette meg nem egy lírai költeményét, sőt megkísérlette az epikai költészetben is: a *Tündérvölgyben* újra föllevenítette a régi sándorverset s művésziében, mint Gyöngyösi óta bárki. De az ő nyelvének ereje, zengzetessége a klasszikai és nyugoti versidomokban érte el tetőpontját, legkitünőbb művei ezekben vannak írva,

s a magyar versidomot csak mellékesen művelte. Petőfi költészetének súlypontja épen ide esett s dalaiban népdalainknak nemcsak benső, hanem külső idomai is megzendültek. A magyar ritmus megtisztulva és megnemesedve kezdte visszafoglalni régi helyét a nemzet tapsai közt. Ekkor lépett föl Arany s megkettőztette a mozgalom erejét. Petőfi csak a népköltészetre támaszkodott, Arany a régi költőkre is egész a középkori maradványokig: Petőfi inkább csak emléke, hallása után indult, Arany jártas volt a zenészetben is, sok régi és népi dallamot tudott, sőt néha a maga multságára újakat is szerkesztett; Petőfi termékeny hevében néha elhanyagolta a verselést, Arany nem tudott műgond nélkül írni. Egy szóval Arany Petőfi kezdeményét nagy sikerrel folytatta s a magyar ritmust mind teljesebb győzelemre vezette. Egyetlen magyar költőben sem találjuk meg ritmusunkat oly szabatosan, annyi változatossággal, mint Aranyban. Alig ismert szerkezeteket is elevenített föl, s a régieket sokkép módosította a műfajok szerint. A sándorversnek megadta hangzatosságát s oly művészivé emelte, mint Vörösmarty a hexametert és jambust. Szó és dallam mindig teljes összhangban volt nála, mintha oly kor költője volna, melyben a szóköltészet még nem vált meg a zenétől. S a magyar rithmusnak e legkitünőbb gyakorlati mestere elméletileg is legszabatosabb magyarázója volt. Kritikusaink jól ismerték a klasszikai és nyugoti versidomokat, de a nemzetivel nem foglalkoztak behatóbban. Bajza szabatos trocheusokat kívánt a magyar rithmusban írt versektől. Fogarassy és Erdélyi tették meg az első lépést a kérdés tisztázására, zenénkből igyekezvén kifejteni nemzeti versidomunk elméletét, de hiányosan fejtették ki s önkényes szabályokat is állítottak föl. Arany döntötte el a kérdést. *A magyar nemzeti versidomról* írt értekezésében élesen föltüntette mindazon különbségeket, melyek a magyar versidomot elválasztják a klasszikai- és nyugotitól és szintén a magyar népzene alapján teljes szabatossággal állapította meg a sormetszet, versláb- és versszak-szerkezet szabályait.

Emlékbeszéd Arany János felett.

30. Arany János epikus művészete.

Riedl Frigyes.

Arany epikus művészete a kompozícióban sarkal. Költeményeit rendkívüli műgonddal alkotja meg. A műgondnak legnagyobb

részét pedig a szerkezet megalkotására fordítja. A hol ezt gyön-
gének sejtí, ott abba is hagyja a munkát.

Aranynak szerkezete, azaz ama művészete, mellyel az egyes
részeket egészsze olvasztja, épen nem mechanikus, nem bizonyos
minta után szabott, a szerkezet nála a műfajtól és a tárgytól
függ; velök születik és velök együtt változik.

Arany az époszba nem csak a regénynek részletező elemzését,
hanem néha a dráma kompozícióját is bevitte. Igaz, hogy nem
alkalmazta tisztán, hanem az éposz sajátlagos szerkezetét rendszeren
csak drámailag kiélesíti. A dráma szerkezete abban különbözik az
éposztól, hogy az utóbbiban a késleltető, retardáló indító okok
erősebbek, mint a drámában, a hol szintén előfordulnak, de a nagy
erővel feltörő cselekvényt csak rövid időre akasztják meg. Ezek a
tartóztató motivumok az époszban folyton küzdenek a cselekvény-
nyel, le-leszorítják, aztán ismét engednek és ily módon hullámoz-
tatják az époszi mese folyamatát. A széptani kézikönyvek a dráma
szerkezetét felszökő vonalakkal szokták jelképezni, melyek a tragi-
kus magaslaton megtörnek és a katasztrófa felé esnek. Ezzel pár-
huzamban az éposz szerkezetét külsőleg hullámvonalakkal szeret-
ném megérzékíteni, melyek az époszi cselekvényben folyton váltakozó
ereszkedést és emelkedést jelképeznek. Arany a *Toldi szerelmében*,
a *Bolond Istókban*, *Nagyidai cigányokban* tisztán époszi szerke-
zetet épít; máshol, mint például *Buda halálában* vagy *Murány*
ostromában oly erősen összefoglalja a cselekvényt és annyira
fokozza, hogy a dráma szerkezete jut eszünkbe. *Buda halálában*
a késleltető motivumok következtében a cselekvény többször neki-
emelkedik és ismét visszaapad: a két testvér elidegenkedik és
újából kibékül, aztán megint összekocan, mire ismét megenyhülnek.
A befejezése ellenben akár egy drámáé: a szenvedély örvénye
elragadja az eddig himbáló cselekvényt, a konfliktus élesbül, a
tragikus vétket a tragikus bukás követi. A *Toldi szerelmében* nincs
a cselekvénynek ily magaslata, melyről egyszerre tragikusan lezu-
hanna; az éposz akármely helyére még egy hadjárat történetét
lehetne közbeszúrni, Miklóst pl. még a török ellen lehetne küldeni,
valamint Bolond Istók élményei közé bárhol még másokat lehetne
toldani, anélkül hogy a mű szerkezete lényegesen megváltoznék.

A balladákban is a szerkezet hol epikai, hol drámai. *Török*
Bálintban a cselekvény epikai szálakat ereszt, míg *Ágnes asszony*-,
a *Walesi bárdok*- s a *Tetemre hívásban* drámai csomóvá bonyo-
lódik. Aranynál általában minden tartalom megtalálja a maga kom-

pozícióját; majd kettős a szerkezet, mint *V. Lászlóban*, ahol a boldogtalan király története párhuzamosan foly a magyar menekültek történetével, majd képek sora vonul el előttünk, mint az *Egri leányban*, majd ismét hatalmas jelenetben tömörül össze az egész cselekmény, mint a *Tetemre hívásban*. Ez utóbbi már szinte kis klasszikus francia tragédia: szemmel tartja a híres háromegegyeséget, (a hely- és időét is) és mint a francia klasszikus tragédiák többnyire, voltaképp csak a katasztrófát (az 5-ik felvonást) adja elő. Néhol az teszi epikusabbá az előadást, hogy valaki elbeszéli az egész költemény tartalmát, mint például az *Első lopásban* a tolvaj maga, néhol egy más cselekvény párhuzamos közbeszövése szolgál tartóztató, retardáló elemül, mint az *V. Lászlóban*, néhol ismét a balladába ballada bújik, mint *Szondi két apródjában*, hol Ali szolgájának közbevetett intései tartóztatják az apródok énekelte ballada menetét.

Arany kompozíciójában minden ki van számítva: nála nincs hosszú leírás, nincs áradozás vagy lírai ömlengés. Aranynak a drámai kompozícióhoz való hajlama magával hozza, hogy a cselekvényt össze szereti pontosítani, azaz, hogy nem beszéli el egy hosszabb időn lefolyó eseménysor egész láncolatát, hanem oly módon rövidít rajta, hogy egy eseménygócba tömöríti s egy helyhez és bizonyos rövid időtartamhoz fűzi. Az epikus művészet természetesen megköveteli ilyenkor, hogy a megelőző események is benne foglalva, vagy legalább valami módon pótolva legyenek. Toldi Miklós bűnbeesése és margitszigeti párbaja közé Ilosvainál vagy egy évi időszak esik. Aranynál a *Toldi* (I.) egész cselekvénye kilenc nap alatt perdül le; kilenc nap, mely azonban elegendő, hogy a parasztsuhancként nevededett Toldiból öntudatos lovag váljék, mint egy heti tavaszi eső egész vegetációt fakaszt. A többi éposz is hasonlóan központosul: *Toldi estéje meg Katalin* néhány nap cselekvését foglalja magában, *Murány ostromá*-nak cselekvénye 48 órába van szorítva. Az *Első lopás* egy esteli elbeszélés, *Szondi két apródja* egy meg-megszakított ének alakjában van előadva; *Zách Klára* cselekvénye is néhány rövid, de irtózatoss óra műve. Csupán *Toldi szerelme* üt el feltűnően az összefoglalt kompozícióktól: a cselekvény itt térben és időben regényesen szétfolyik. Úgy mint a folyam mindig a talaj alakulását követi: hegyet megkerül, meredeken nagyot zuhan, lejtőn rohanva siet, lapályon megtorlaszul, úgy tapad a *Toldi szerelmében* az epikus cselekmény az eredeti mese szeszélyes változásaihoz: majd Magyarországon

kanyarodik ide-oda, egyszerre csak Csehországba szakad, majd ismét az Appenin lejtőin áramlik lefelé. Arany eredetileg ezt az époszát is koncentrálni akarta; az egész cselekvény Aversza ostrománál hatalmas örvénybe folyt volna össze; de a gazdag mondai anyag elvégre még sem fért el ily szűk ágyban. *Toldi szerelme* az író tolla alatt mintegy önkénytelenül regényes, kalandos époszszá szélesbült.

Általában véve Arany epikus stílusa az ötvenes években nagy változáson ment át. Első epikus modora a népies: ide tartozik *Toldi* első része, *Rózsa és Ibolya*, *Rákócziné*, *A nagyidai cigányok*. Ezeket a költeményeket bármely paraszt-ember is megértheti. Második modorának kifejlődését *Buda halála* vagy *Toldi szerelme* mutatja. Ezekben a nyelv és a jellemzés művészete oly magas fokot ér el, hogy már szó sem lehet paraszt-olvasóról.

A különböző tartalom Aranynál nemcsak különböző szerkezetet, hanem különböző hangot is idéz elő. Minden époszának más-más a hangja; Arany annyira belemélyed tárgyába, hogy az előadás módja is hozzáidomul, amint például gyermekekkel önkénytelenül máskép beszélünk, mint felnőtellel, nővel máskép, mint férfival, előkelővel máskép, mint alattvalóval. E sok hang egyaránt kifejezi a különféle témát is, a költő változó hangulatát is. A *Toldi* egyszerű naiv-népies modoru. *Toldi estéje*, a *Nagyidai cigányok*, *Bolond Istók* humorosak, de a mellett nagyon elütők. Az elsőben a humoros hang hősi époszba vegyül, a másodikban szárkasztikusan mar a humor, a harmadikban szubjektív csapongó, játszi mélabus. Arany magát *Buda halálánál* egy középkori regősnek, *Rózsa és Ibolya* megírásánál egy magyar parasztnak meseköltő lelkébe és beszédmodorába képzelte; a *Katalin* költői beszélynek byroni* hangjában lázas indulat rezeg, az *Első lopáséban* pedig nyugodtan visszapillantó, bőven részletező öreg embert vélünk hallani. *A tudós macskája* gúnyosan van előadva, *Fázmán lovag* vígan, a *Bajusz* pajkosan; *Murány ostroma* tárgyilagos és drámai. *Toldi szerelme* szubjektív és epikus, mint a középkori romantikus époszok. Különböben mit fesszegessem e különbségeket? Száz hangja van az Arany epikus lantjának, száz meg száz zengzete. Hallgassátok!

Bármily sokoldalú is Arany epikus tehetsége, egy hiányzik belőle: a leleményesség. Bonyolultabb mesét ügyesen kieszelni: nem az ő dolga. A nagyobb feltaláló tehetség hiányát egy más

* Byron angol költő.

adománya pótolja: ha nem is tud változatos új mesét szöni, nagyon is ért adott motívumok kimélyítéséhez, tud zilált adatokat, töredékes vonásokat összhangzó mesévé kerekíteni. Aranynak mindig valami biztos talajra, valami hagyományra van szüksége, a melyre époszát építheti. Mindenütt azt kereste, a mit epikus hitelnek nevezett: népmondai vagy krónikai szálakat, melyekből aztán elbeszéléseinek gobelin-képeit* szötte. A néphagyománynak vagy a történeti forrásoknak maradványait a legnagyobb ügyességgel bele tudta illeszteni meséjébe. Nem igen ejtett el valamit, a mit tárgyról régi adatként talált: költői működése leginkább arra szorított, hogy az átvett motívumokat nemesítse. Ilosvainak verses Toldi-krónikája groteszk nyers és nevetséges clownnak** tünteti fel Toldi Miklóst: kétszeri gyilkosságba esik, egy fenevad bikát farkánál fogva hurcol a mézárszékbe, hol májat löknek a székállók elébe, a mit ő hálásan fogad, később egy özvegy menyecske úgy tréfálja meg, hogy az ablakra feszített, oroszlánt ábrázoló szőnyegnek ugratja, mire ez az óriás hústömeg az emeletről utcára zuhan. Arany mindezt a maga módjára fel tudja használni és mindebből az adatból egy-egy vonás törlésével vagy bizonyos idomítással rokonszenves Toldit tud teremteni. Igen jellemző a motívumok e nemesítésére a Toldi siri látogatásának története.

Ilosvai azt beszéli, hogy Toldi egy alkalommal betört egy gazdag sirboltjába és kifosztotta. Arany ezt az undok bünt nem akarta egészen mellőzni, mert a krónikai tudat ezt így tartja, de átvenni sem akarta mindenestül, mert így viszont hőstét megvetésünkre kárhoztatja. Ily módon tehát elfogadta a tényeket, de egész máskép okolta meg: Toldi betör a gellérthegyi sziklaboltba, hogy Piroskát még egyszer láthassa; ezt az alkalmat két budai tolvaj, Hinz és Kunz, arra használja, hogy belopódzkodjanak a sírkamrába; később pedig Toldi sirrabló híret költik. Látjuk tehát, a történet bizonyos módosításokkal itt is megeshet, de szelleme egészen más. Arany mintegy lehüvelyezi a hagyományt és megmagyarázza, hogyan keletkezett az az Ilosvai közölte hír, miszerint Toldi sirrablásra vetemedett volna.

A hagyományos motívumok ily értelmezése és nemesítése azonban a régi krónikának vagy mondának gyakran csak a betűjét hagyja meg, szellemét pedig egészen megváltoztatja. Mi célból

* Himzett szőnyeg-kép.

** Olvasd: klaun, angol szó, annyi mint bohóc.

ragaszkodik tehát Arany annyira ezekhez a mondai eseményekhez, ha aztán egész értelmöket kiforgatja, ha aztán a régi indító okokat egész újakkal cseréli ki, indító okokkal, melyek az elbeszélő történetek jellegét, a szereplők jellemét a mondai felfogástól elütő színben tüntetik fel? Hisz Arany a mesei hagyomány tiszteletének örve alatt néha csak a külsőségeket őrzi meg: a régi ruhákban, a régi nevek alatt az ő képzeletének alakjait szerepelteti, szívüket az ő általa kigondolt indító okokkal indítja meg és mindemellett folyton a hagyományra hivatkozik, hogy elbeszélésének ódonzománcú hitelt adjon. Szóval: Arany néha csak a hagyomány látszatához ragaszkodik.

Arany egészben véve tehát részint az epikus hitel kedvéért, részint önálló lelemény hijából megtartja a krónikás vagy mondai elbeszélés egyes szálait, külső adatait; de összeillesztésükben, kimélyítésükben, nemesítésükben erős és szerencsés kombináló tehetséget mutat. Nem a bonyolultabb mesék kigondolásában, hanem megszerkesztésében nyilatkozik epikus tehetsége.

Arany János 3. bővített kiadás. Budapest 1904.

31. Arany János mint tanár.

Komáromy Lajos.

Az igazi költő nemzetének jósa, oktatója. Ilyen volt nekünk Arany János. De Arany nemcsak *így* tanított, hanem a szó szorosabb értelmében is. Férfikorának jelentékeny részét a középiskolai tanári pályán töltötte.

A nagykőrösi ref. főgimnázium tanári kara, az 50-es éveknek kivált első felében, kevés kivétellel, esupa irodalmi férfiaktól állott. Ott tanítottak, részint egy időben, részint egymás után *Szász Károly, Salamon Ferenc, Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Mentovich Ferenc, Jánosi Ferenc, Ács Zsigmond, Tomori Anasztáz, Losonczy László*. A gimnázium fentartó testülete így nyerte meg 1851 őszén Arany Jánost is a magyar irodalom tanszékére, melyhez melléktárgyul a latin költők magyarázata csatoltatott. Itt működött aztán kilenc éven át, tehát 1860 őszéig, midőn Pestre tette át lakását.

A nagykőrösi tanári kar az iskolák ez átalakítása idején nem csekély munkásságot fejtett ki jó magyar tankönyvek készítésében. A dolog sürgős volta s talán egyéb okok miatt is német mun-

kákat ültettek át. Arany is nagy szükségét érezte a magyar irodalmi célszerű tankönyveknek, s hozzá látott a hiány pótlásához. Mindekenelőtt egy irodalmi olvasókönyv összeállításához fogott, úgy hogy az egyszermind a műfajok elméletét és az esztétika általános elveit is magában foglalja. E könyv szerkesztésében segítségnyújtott neki tanártársa *Szilágyi Sándor* is. A tervet azonban egészen Arany készítette s a költői műfajok összeállítását is ő végezte. A munka első kötete 1855 elejére készült el, s címe a következő volt: «Magyar Olvasókönyv, Protestáns felgimnáziumok számára. Szerkesztették Arany János és Szilágyi Sándor. I. kötet. Elbeszélés kötött és kötetlen formában. 1855.» Kiadója Heckenast lett volna, de elébb meg kellett nyerni az engedélyt a helytartótanácsától, hogy a könyv a protestáns gimnáziumokban használható lesz. A helytartótanács azonban, hihetőleg a könyvön átvonuló hazafias szellem miatt, nem engedélyezte az Olvasókönyvet, s így az kéziratban maradt.

De kárba még sem vezett egészen. Arany tanítványai, tanáruk kézírata szerint, írott füzetekből tanulták a műfajok elméletét s az esztétika alapelveit. E kézirat hihetőleg ugyanazt tartalmazta, mit Arany az Olvasókönyv mellé kidolgozott. E dolgozatnak egyik eredeti kézírata, — mert úgy tudom, Arany e tárgyat két ízben kidolgozta — jelenleg Szél Farkas budapesti kir. táblai bíró úr* birtokában van. Egy beces Arany-reliquia.

Arany ezenkívül a *magyar irodalom történetét* is kidolgozta tanítványai számára. Abban az időben, ahol könyvet használtak, a Toldy könyveit használták e tárgy tanítására. A Toldy könyvei, már terjedelmüknél és bibliográfiai részletességüknél fogva is, nem lehettek alkalmas tankönyvek, s Arany egyebek közt azért is láthatta szükségesnek a saját compendiuma** kidolgozását. Nyomtatásban ez sem jelent meg. Ennek oka részint az volt, mert Arany, a maga végtelen szerénységében, ez összeállítást nem tartotta bevezetett munkának, részint talán az, mert nem akart úgy járni a helytartótanácsnál, a hogy már egyszer járt. E munka eredeti kézírata megvan Szilágyi Sándor birtokában. Ismét egy beces Arany-reliquia.

Aranynek az iskola érdekében való munkásságához számíthatjuk a «*Magyar nemzeti vers-idomról*» való értekezését is, mely

* Most a debreceni királyi tábla nyugalmazott elnöke.

** Kézikönyv.

először a nagykőrösi főgimnázium 1855/6-ik évi Értesítőjében jelent meg. Ezt ugyan nem tanítványai, hanem a tudós közönség számára írta; de vizsgálódásaira az ösztönt az iskola is adhatta neki.

Az iskola érdekében tett fáradozásaihoz tartozik az is, hogy fontosabb ügyekben ő szerkesztette a tanári értekezletek jegyzőkönyveit. Erre nézve így ír Szilágyi Sándor: «Midőn a kormány elrendelte, hogy mindent németül kell tanítani, az értekező elhatározta, hogy ez ügyben fel fog írni. A jegyzőkönyveket rendesen deák nyelven szerkesztve terjesztettük fel. Ezen kivételes alkalommal a felterjesztés megírására Aranyt kértük fel, s ő pár nap múlva egész nagy operatummal állott elé, mely szövegátvitel nélkül fogadtatott el és küldetett föl. A tankerületi főigazgató * ildomos ember volt s Arany fölterjesztését oly nyomatékosan tudta előterjeszteni, hogy a dolgot el hagyták aludni s Nagykőrösön a tannyelv továbbra is a magyar maradt. Csak egy tanárnak kellett a «Vaterlandskunde»-t németül magyarázni, hetenkint egy órában, de vizsgálatot ebből senkinek sem kellett tenni.»

A tanulók írásbeli dolgozatait a legnagyobb pontossággal átnézte, a hibákat megjelölte, rájuk oldaljegyzéseket tett s a dolgozatok alá pár szóban bírálatot írt. Én, ki Aranyt az 1858/9. és 1859/60. isk. évben Nagykőrösön az V. és VI. gimnáziumi osztályban tanítványa voltam, kegyelettel őrzöm megjegyzéseit melyeket beadott dolgozataimra írt. A kidolgozandó tárgyakat gondosan megválogatta; rendesen magyar vagy latin irodalmi olvasmányainkat kellett más alakba öntenünk; olykor latinból vagy görögből is fordítottunk; néha önállóan is kidolgoztunk egy-egy oly tárgyat, mely ismereteink körébe vágott. Arany, legalább az említett két osztályban, sohasem kívánta föltétlenül egy tanítványtól sem, hogy verses dolgot írjon. Egyszerre mindig több, 3—4 tételt adott fel; azok közt volt tárgy versre is, prózára is, volt könnyebb, volt fogósabb tétel, s a tanulók választására hagyta, hogy a tehetségüknek megfelelőbb témát dolgozzák ki. Följegyzem ide az V. osztályban föladott dolgozatok tételeit (természetesen csak azokéit, melyeket én kidolgoztam). «Az ifjúkort használni kell. — Az aranykor (Ovidius után szabadon, hexameterekben). — A rosszra való hajlamot csirájában kell elfojtanunk. — Az özönvíz (Ovidius után szabadon, hexameterekben). — Karácsoni levél egy tanulóhoz. — A mulandóság. — Phaëton története (Ovidius után szabadon,

* Mikulás János.

alexandrinusokban). — Berzsenyi «Fohászzkodás»-a körülírva s átdolgozva. — A szellemi és anyagi erő. — Az élet egy tengeri utazás (Allegoria). — Szondi hős halála (Elbeszélés versben). — Tűzvész. — Romulus története. (Kivonat Liviusból). — Próbafordítás Homeros Ilias-ából.» Ez osztályban Aranytól tanultuk a latin nyelvet is, s innen van, hogy annyi tárgyat adott fel a latin szerzőkből.

A dolgozatokra írt megjegyzései ritkán voltak tréfásak, rendszeren komoly hangúak. Egy tanulótársam dolgozatában az egy b-vel írt *kevésbbé* szóra ezt az oldaljegyzést tette: «egy b kevés b.» Egy VI. osztálybeli dolgozatomban, melyben «A piperkőc»-ről kellett szatirafélét írni, miután kifiguráztam a frakkot, a magastetejű kalapot, a bécsi cipőt s a Párisból hozatott öltözetet, a vége felé ilyen *párvers* is fordult elő:

«Édes nemzetem, óh már ébredj fel valahára
Hosszú álmodból, *hass, igyekezz, gyarapíts.*»

Erre aztán vörös tintával ezt a megjegyzést írta: «*Ezt frakkban is lehetne tenni, azért nem épen illik ide.*» Mennyi, valóban drága időt eltöltött a nagy költő ily aprólékos foglalkozásban, mikor havonként 150—200 dolgozatot nézett át s javított ki ily lelkiismeretesen!

Így ébresztette példája által s nevelte bennünk tanítványaiban is a kötelességérzetet. Általában Arany nemcsak tanítása által hatott, hanem egész egyéniségével gyakorolt mély benyomást a fejlődő lelkekre. Őt többnek is tekintettük, mint tanárunknak. Bár szűk volt még látáskörünk: éreztük inkább, mint tudtuk, mily nagy ember az, aki óráról órára bejön hozzánk tanítani. Elnémult ekkor a gyermekes pajtáskodás, s a legmagasabb fokú tisztelettel, mondhatni csodálattal csüggtünk ajakán. S mily nevelő hatással volt ránk páratlan szerénysége! Ezt különösen az éreztette velünk, hogy Arany a költészetben magáról sohasem beszélt. Sőt régibb diákok hagyományából tudtuk azt is, hogy Aranyra kellemetlenül hat, ha a szavai órákon (melyekre kiki szabadon választhatta a darabot) valaki az ő költeményét mondta el előtte. Nem is hágtuk volna ám át ezt az általa különben soha ki nem mondott szabályt! A hazaszeretetet megnevezve nem emlegette, de azért egész tanításában ezt lehelte belénk.

Aranynak ennyi elfoglaltság között is maradt ideje, hogy olykor múzsájának áldozék s hogy olykor, legalább tanártársai

közt, a barátságnak is szenteljen néhány órát. Kőrösi tanárkodásának kivált elején vidám kedéllyel vett részt az összejövetelekben. Az 50-es évek elején vig életet élt ott a tanári kar. Élclapot szerkesztettek maguk közt (Charivari volt a neve); egyiköknek szülője volt, oda jártak ki mulatni; esténként összegyűltek s egész a pajkosságig menő tréfákkal töltötték az időt. Arany is ott volt köztük; szeretett énekelgetni és sokszor dudorázta azt a kedvenc nótáját, hogy: «A vasvári verebek sok malomba járnak.»

Aranynál azonban ez a derült jó kedv nem sokáig tartott. Lépőbaja már 1853-ban kezdett kifejlődni; folytonos fejfájásról panaszkodott, s vidám, jó kedve lassan-lassan oda lett.

Aranynak egész megjelenésében szerénység volt kifejezve. A tanítási órákon halkkal és inkább keveset beszélt. Szónokiasság nem volt beszédében. Szemeiből mindig végetlen jóság melege sugárzott. Hogy indulatba jött volna, arra nem emlékszem. Hosszas elméleti fejtegetésekbe, legalább a középső-osztályokban, nem bocsátkozott; az elemzésre fölvetett olvasmány vagy költemény alapján gyakorlatilag értette meg velünk pl. a prozódia szabályait vagy a tropusok és figurák elméletét. Ezekhez a tárgyakhoz sem kéziratot, sem kézikönyvet nem adott tanítványainak. Sohasem felejttem el, hogy a derültebb humort mily frappans példában szemléltette velünk; a kárvallott cserepest hozta fel, aki, midőn kocsija feldült s edényei mind összetörtek, így kiáltott föl: «Uram Isten, sohasem láttam ennyi tört cserepet!»

Előadásaival fölébresztette tanítványai lelkében az irodalom becsülését s a szép iránti fogékonyságot. Tanítványai közül néhányan irodalmi hírnévre is tettek szert, mint Szilády Áron, Tolnay Lajos, Ágai Adolf, Dömötör János. De ha ezek száma nem nagy is, Aranynak bizonyára minden tanítványa a legmagasabb fokú tisztelettel és hálával gondol reá vissza, s szerencsésnek tartja magát, hogy a nagy költő szellemének hatását közvetlenül is érezhette.

Magyar Tanügy. Szerkeszti Alexander Bernát. 1883. XI. k.

* Rímben.

X. Madách Imre.

32. Bemutató beszéd.*

Arany János.

Tisztelt Társaság! Nekem jutott a szerencse, hogy Madách Imrét e szépirodalmi társaságban bemutassam.

Ezen bemutatás nem most történik először. Oh, emlékszem én, s mindenkor édesen fogok emlékezni a napra, midőn ama nevezetes műnek, az «Ember tragédiájá»-nak, habár csupán töredékeit olvasva Önök előtt, majd örvendő meglepetés, majd lelkesült csodálkozás, itt javalló elégyűtség, ott elmélyedő figyelem, mindenütt pedig folytonos, fokozatos érdek, kifejezését láttam a hallgatók arcain. Jól esett nekem ily fogadtatása a költeménynek a t. Társaság részéről: mert úgyszólván felelősséget, erkölcsi szolidaritást ** vállaltam vala a sükerre nézve az által, hogy a művet Önök elé hoztam. Ugyanis a szerző — méltán jegyzem föl e vonást oly korban, midőn a leghalványabb irodalmi zöltség is, mint pincében kelt növény, a nyilvánosság napfénye felé nyújtózkodik — a szerző, mondom, egyedül az én ítéletemtől függeszté vala fel, lásson-e világot e tragédia, vagy örök homályba vesszen, semmitől nem irtóztván annyira, mint félszeg vagy középszerű munkával szaporítani azon verselők számát, kiknek a költővé lehetést «non di, non homine, non concessere columnae». Azóta is vettem őszinte vallomását, hogy ha akkor e művet rosszaló ítélettel küldöm vissza, már rég

* 1862 márcz. 27-én. Akkoriban szokás volt a Kisfaludy-Társaságban az új tagokat, mielőtt székfoglalójukat felolvasták, üdvözlő beszéddel bemutatni. Arany itt közölt beszéde után fogott Madách székfoglaló értekezésének felolvasásába, melynek címe volt: Az eszthetika és irodalom viszonyos helyása.

** Közösséget.

tűzbe dobta — s «Ádám, utolsó álmát a purgatorium lángjai közt álmodta volna végig». — A költemény, Önök javallása folytán, szépirodalmi társaságunk tekintélye alatt, im megjelent, közkézen forog; és bár iránta, mint minden nevezetesb tünemény iránt, a sajtóban úgy mint magán körökben, a kritikában úgy mint az olvasóknál, többféle lehet e vélekedés: azt az egyet ma már bátran kérddhetem: van-e közöttünk — nem mondom, e falak, de talán a két haza határai közt — olvasó, ki Madách művét irodalmunkra nézve kisebb-nagyobb mértékben nyereségnek ne vallaná? Ki inkább azon időt szeretné visszahozni, mikor a szerzőnek egy szeszélyétől függ vala semmivé tenni homályban lappangó költeményét? Azt hiszem, nincs. Mindnyájan elégedve gondolunk e műre, s ha világ-irodalmi jelességek mellett netalán érezzük, látjuk is fogyatkozásait, nem örömezt válnánk meg a tudattól, hogy — ez a mienk!

Nem volna itt helyén a tragédia érdemlegi méltatásába ereszkednem. De el nem hallgathatok egy észrevételt, mely inkább magán körben, mint sajtó útján felőle olykor nyilvánult: hogy t. i. e mű nagy mértékben pesszimista világnézet kifejezője. Mellőzöm a kérdést, hogy a pesszimista irányú költő megszűnik-e csupán ez által költő lenni: hisz úgy pl. Byron nem volna az. Óhajtanó ugyan, hogy a költői lélek teljes harmoniában legyen a világgal; de ha nincs: ki tehet róla? A művészet harmoniája nem mindig az optimizmusé is egyszermind. De én nem találok e pesszimizmust az «Ember tragédiájá»-ban, mihelyt mint egészt fogom fel. Mert min sarkallik az egész? Lucifer részt követel a teremtésből, hogy megrontsa azt. Nyer Istentől két megátkozott fát. Egyik fa segítségével erkölcsileg már megrontá az embert; hanem ő fizikailag is tönkre akarja tenni Ádámban az összes emberiséget, hogy ne is szülessék az. Kívánhatjuk-e Lucifertől, hogy ne pesszimista színben mutassa neme jövőjét Ádámnak, midőn célja: kétségbe ejteni s benne ily módon egész ivadékát előlni? Úgy de, mondják, a sötét álmoképek tárgyilag is egyeznek a világtörténettel. Ezt tagadom én. Minden tárgyi hűség mellett, mellyel egyes korokat felmutat a szerző, látszik, hogy Lucifer célja szerint, a sötétebb oldalt vette. Ez nem a szerző pesszimizmusa: ez magából a szerkezetből foly így. Téved tehát, ki így fogja fel, hogy szerző a világtörténet egyes szakainak s általok az egésznek hű képét akarta adni, azt mutogatván, hogy nincs haladás az emberiségben, csak szünteleni körben forgás, vagy alább szállás, míg minden a nihilizmusba sülyed. Ki egyszerű egész voltában tekinti e kompo-

ziciót, az tisztában lehet a költő céljával. «Lucifer az embert teljesen meg akarja rontani; az első embert kétségbeesésig űzve, benne megsemmisíteni összes nemét; ez neki a sötét képek által már-már sikerül is, midőn a szeretet szava és Isten keze visszarántja az örvény széléről.» Ez a mese alapvázlata: innen indulva kell méltányolni az egyes részeket és a kivétel sikerét.

De szinte megfeledkezém mostani feladatomról, mely nem egyéb, mint hogy ama jeles mű alkotását e szépirodalmi társaságba, mint tagot, bevezessem. Im itt áll közöttünk; elég rá mutatnom: ez ő! Szellemét ismerjük mindnyájan. Ki a gondolatnak, az általános emberinek oly derekas érvényt szerze faji s egyedi aprólékoságba s képzelmi üres játékba nagyon is elmerült mai költészetünkben; annak díszes helye van közöttünk. És így tisztelt barátom, nincs egyéb hátra, mint alkalmi előadással elfoglalnod azon széket, melyre mindnyájunk egyhangú szavazata oly örömet, oly méltán hívta meg az «Ember tragédiája»-nak koszorús szerzőjét.

A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Pest, 1868. Új folyam. I. k.

33. Madách — saját művéről.

Palágyi Menyhért.

Madách Imre levele, nevezetes irodalmi okmány. Az ember tragédiája megértéséhez elsőrendű forrás, nevezetesebb minden más adaléknál, mert e levélben maga a halhatatlan költő mond véleményt főművéről. S ki kételkednék abban, hogy oly tudatos költő, amilyen Madách, aki nemcsak költő, hanem filozófus is volt, valóban hivatott saját művéről nézetet nyilvánítani. S tudtunkkal ez az egyetlen írás, amelyben Madách az Ember tragédiáját magyarázta — hiszen ismeretes a költő nagy szerénysége és tartózkodása a költemény nyomán keletkezett véleményekkel szemben. Ezt a nevezetes okmányt, illetve ennek eredeti kéziratát is, elveszettnek hitték az irodalmi bűvárok s csak a szerencsés véletlen következtében jutott most e sorok írójának birtokába.

De nemcsak azért nevezetes ez írás, mert ebben Madách Imre maga nyújt kulcsot az Ember tragédiája megértéséhez, hanem azért is, mert mély bepillantást enged a költő párját ritkító jellemébe, abba a szerény, nemes, fennkölt jellembé, amely a műve ellen írott legélesebb támadással szemben sem kívánt védekezni s ily támadásból is hajlandó volt okulni. Pedig a bírálat, amelyet

Erdélyi János az Ember tragédiájáról irt,* ugyancsak kemény volt, s Madáchon kívül talán alig akadt volna költő, aki ily nyugodtan, ennyi szerénységgel s mégis méltósággal fogadta volna. Nem is a nyilvánosság előtt felelt rá, hanem csak Erdélyi Jánoshoz irt magánlevélben. S nem is hallatott védő szót műve költői értéke mellett. Csakis a maga személyének védelmére, illetve félreértett célzatainak megmagyarázására irt választ.

S e válasz önmagában — az előzmények ismerete nélkül is — ékesen szóló bizonyosága Madách nagyságának. De egyedülállóvá teszi e ritka jellemet, ha néhány sorral ismertetjük a cikkeket, amelyek a költőt e válaszra bírták.

Az 1862-iki év nyarán jelent meg Erdélyi több folytatásos tárcája a Szathmáry Károly által szerkesztett «Magyarország» című lapban. Madách, aki stregovai magányában élt, csak hetekkel később értesült a tárca-sorozatról, amelyben Erdélyi János alább kívánta szállítani ama magasztalásokat, amiket Szász Károly az Ember tragédiájára halmozott. Erdélyi ugyan elismerte a mű egyes részleteinek kiváló értékét, de magát az egész művet alapjában elhibázottnak mondotta. Mindenekelőtt bizonyította, hogy Madách inkább bölcselő, mint költő — «inkább bölcselői, mint költészeti úton járt el». Hibáztatja Erdélyi már magát az alapötletet, hogy Ádám alakjában a költő számos egyént, az egész emberiséget személyesítette meg, vagyis hogy «Ádám nem egyéni, hanem fogalmi ember». Hibáztatta azután, hogy az «Ember tragédiájának alapeszméje Luciferben van megtestesülve» s oda konkludált, hogy az Ember tragédiája elhibázott cím, ehelyett: «Az ördög komédiája».

De a részletek tekintetében is több kifogása volt Erdélyinek a költemény ellen. Már a paradicsomi színben hibáztatta Ádám és Éva párbeszédeit. «Ők mindketten okoskodnak, szemlélődnek.» Erdélyi több naivitást kívánt volna s a biblia Ádámját és Éváját játszotta ki Madách első emberpárja ellen. «A szent könyv szimbolizmusa a fügefalevéllel sokkal egyszerűbb, noha nem drámaibb, de annál igazabb» — írta Erdélyi. A történelmi hűség ellen is volt észrevétele, például az egyiptomi színben, amelyre vonatkozólag ezeket írta: «A történelmi Pharaó nem is ez, vagy a Pharaók közül egy sincs ilyen.»

A leghevesebben azonban a falanszter-jelenet ellen támadt

* Pályák és pálmák. Budapest 1886. 440—487 l. — Madách magánlevele Erdélyihez közölve van u. o. 500—503 l.

Erdélyi, aki úgy vélte érezni, hogy Madách a szocializmus ellen írta e jelenetet. «A szocialistákat egy szatirai hangon tartott pasquill nem sértheti», jegyezte meg Erdélyi s hozzátette, hogy «a költő eljárása vakmerő játék az irodalmi komolysággal és keserű tréfaüzés az eszmékkal». Még ultramontánnak is elnevezte Madáchot, mondván:

«Tűrhető-e, hogy a költő, a nagy igazságok látnoka, az eszmék prófétája ultramontánokkal stb. egy oldalon vegyen álláspontot a jövődökhöz fejleményei ellen?»

Végül, mivelhogy Madách művét Goethe Fausztjával vonták párhuzamba, Erdélyi így fejezte be tárcáit: «Párhuzamot vonni a kettő között vagy egyenlő talajra állítani mind a kettőt, hazai önérzetnek elég, nemzeti hiúságnak sok, igazságszolgáltatásnak kevés.»

Erre a bírálatra, amely egyébként tárgyilagos hangon, sőt a tisztelet kifejezésével íródott: válaszolt Madách a következő magánlevéllel:

A.-Stregova, 1862 szept. 13-án.

Különösen tisztelt kedves barátom!

Nem tudom, emlékszel-e még azon időre, midőn Pesten mint egyetemi tanulót szíves jóindulatodra méltattál, midőn olaszországi utadból később egy darab lávával is megajándékoztál, melyet még mindig kedves emlékül őrzök. Ez, s azon körülmény, hogy könyvemet figyelmedre méltattad, bátorított fentebbi bizalmas megbeszélésre. — Nem tartozom azok közé, kik a kritika előtt fülöket bedugják, vagy elbizakodásukban magukat annak fölébe képzelik helyezhetni; ezt már az is eléggé bizonyítja, hogy első kísérleteimmel soha sem zaklattam az olvasóközöniséget, s egyetlen munkámat is, mely napvilágot látott, csak akkor adtam ki, midőn fölöle kedvező ítéleteket hallottam olyanoktól, kikben megbízhatni hittem, s kik közt bizonyal Te lettél volna első, ha lakásod körömből oly messze nem szakaszt. S valamint az idén a Teleky-féle drámai pályázat bizottmányának motivált ítélete oly tökéletesen meggyőzött «Mózes» című pályaművem alapjának hibás voltáról, hogy az többé napvilágot látni nem fog; úgy valószínűleg bírálatod megakadályozza vala, hogy megjelent művem sok fonák kiindulási motivuma sokakat megbotránkoztat. Mert hidd el,

* Csak Madách halála után adta ki Gyulai Pál.

soha az efemer* dicsőség-hajhászása, de mennyire tehetségem engedné legfeljebb valami műbecsel bíróval, irodalmunk gazdagításának szándoka vezetne írói pályára. — De már ez mind késő. «Magyarország»-i cikkeidet csak az imént vehettem; s e soroknak célja nem valami anti-kritika, vagy magamat szépiteni akarás, csak oly vádtól való szabadkozás, mely már nem az író, de az embert terheli; és két félreértés kiigazítása. A vád a szocializmust nézi, mintha én azt gúnytárgyul akarnám tenni. — Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy amint az ember istentől elszakad s ön erejére támaszkodva cselekedni kezd: Az emberiség legnagyobb, legszentebb eszméin végig egymásután cselekszi ezt. Igaz, hogy mindenütt megbukik s megbuktatója mindenütt egy gyöngé, mi az emberi természet legbensőbb lényében rejlik, melyet levetni nem bír, (ez volna csekély nézetem szerint a tragikum), de bár kétségbeesve azt tartja, hogy eddig tett kísérlete elvesztegetett erő fogyasztás volt, azért mégis fejlődése mindég előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem vette is észre, s azon emberi gyöngét, melyet saját maga legyőzni nem bír, az az isteni gondviselés vezérlő keze pótolja, mire az utolsó jelenet «küzdj és bizzál»-ja vonatkozik. — Az egyes képeket vagy momentumokat aztán úgy igyekeztem egymás után helyezni, hogy azok egy bizonyos cselekvő személynél is mintegy lélektani szükségéből következzenek egymásból. — Mindezt lehet, sőt félek, hogy egyáltalán utól nem értem. Csak azt akarom kihozni, hogy midőn a szocializmus gúnyolásával vádolsz, akkor a szabadság, kereszténység, tudomány, szabadverseny s mind azon eszmék gúnyolódásával is vádolhatsz, mik a munka egyes részeinek tárgyai, miket éppen azért választottam tárgyaiul, mert az emberiség fejlődésének momentumaiul nézem. Ilyennek nézem a szocialisztikus eszméket is, s azért állítám elő egy képben. Igaz, mindannyiban megbukik Ádám. De megbukik azon érintetem gyöngéinél fogvást, melyek természetében vannak, melyeket csak Isten keze pótolhat, az eszme folyton fejlődik, s győz, nemesedik. — Ezzel csak az intentiót akartam menteni előtted, az embert akartam rehabilitálni magamban, korántsem a művészt. Inkább irtam legyen rossz «Ember tragédiáját», melyben nagy s szent eszméket nem sikerült érvényre hoznom, mint jó Ördögi komédiát, melyben azokat nevetségessé tettem. Még most a két tévedést jegy-

* Pillanatnyi.

zem csak föl. Fáraóban nem épen József Fáraóját akartam festeni, csak egyet a számtalan Fáraó közül, kik nagyratörékvő önérzettel gúlákat építettek, kik közül soknak neve is homályban van, s így a történeti ellentét mindjárt nem lesz oly merev. — Az eszkimójelenetben nem a végső északra viszem az olvasót, hol jól tudom soha a történet s emberi fejlődés nagy momentumai nem játszatnak le, de jól-rosszul azon föltevésből indulok ki, hogy már a föld annyira megvan hülve, hogy az egyenlítő alatt van már csak egy keskeny lakható öv, s azon is már csak eszkimó féle emberek tengenek. — Bocsásd meg hosszú leveletem, mely csak irántad való igaz tiszteletemnek tanujele, mert azok közé tartozol, kiktől félreértetni mint embernek legjobban fájna. Mint író minden szó nélkül fogadom bírálatodat, s igyekszem azt jövőre hasznosítani. Egyébként legőszintébb tiszteletem mellett maradok igaz barátod

Madách Imre.

A levél elolvasása után bizvást megállapíthatjuk a tényt, hogy a Madách és bírálója közti vitában az irodalom Madáchnak adott és ad igazat. A levél világosan, félreértést nem tűrő módon cáfolja meg azok vélekedését, akik szerint Madách célzata műve megírásánál az lett volna, hogy minden nagy eszmét gúnyoljon s a legvigasztalanabb pesszimizmus sivár lelkű szószólója legyen. De megcáfolja nemcsak a levél, hanem maga a mű, melyből maga a költő emeli ki tudatos műértelemmel, hogy az egyén folytonos bukása mellett az egész faj folytonos nemesbedésének kifejezője.

Nagy jelentőségű a levél ama mondata, hogy Ádámja nemcsak az emberiség elvont fogalma, hanem egy bizonyos cselekvő személy is. Ez az egy mondat teljesen bevilágít a mű szerkezetébe s hitelesen megerősíti azok vélekedését, akik az Ember tragédiájában végigzajló világtörténeti képekben nemcsak az emberi fajnak, hanem egy egyénnek — még pedig első sorban Madáchnak — szimbolikusan kifejezett belső fejlődését vették észre.* Ez, valamint a Fáraóról írt megjegyzés feltárja Madách művészetének jelképes módszerét s jellemzi azok nagyon is külsőségekhez ragaszkodó észjárását, akik a történelmi hűség, történelmi valószínűség szempontjából kifogásolták a művet, Valóban oly Fáraóról, aki a rabszolgákat felszabadította, amilyenről Madách ír, nem tud a történelem, de nem tud olyan Miltiádesről sem,

* Ezt a nézetet fejti ki Palágyi Menyhért «Madách Imre élete és költészete» című művében, Budapest 1900, 312—325 l.

akit kivégeztek volna, vagy oly Keplerről akit neje megcsalt volna. De maga Madách igazolja Fárao esetében, hogy nem egy konkrét egyén, hanem a kényúr jelképes alakja lebegett szeme előtt s minden történelmi alak, amely külön-külön valamely emberi eszme jelképezője, együttesen egy ember benső fejlődésének szimbólikus megszemélyesítője.

34. Az Ember tragédiájának szerkezete és témája.

Alexander Bernát.

Az ember tragédiája két részből áll. Az I., II., III. és XV. szín szorosán összetartoznak, ép úgy a IV—XIV. Az I., II., III. rész magában foglalja a kérdést, melyre a költő a feleletet keresi, a XV. szín a felelet. A IV—XIV. szín a felelet keresése.

Az I., II., III. és XV. szín a költői előadás módjában is különbözik a IV—XIV. színektől. Amazok a bibliai míthoszból indulnak és mindvégig mithikus illetőleg szimbólikus természetűek. Emezek történeti jelenetek, melyek külön zárt egészzé kapcsolódnak.

A történeti rész a mű dereka, veleje. A mithikus rész alkalmat ad a mű főkérdésének költői formában való fölvetésére, és a kérdés megoldásának művészi előadására. *Költői keretül* szolgál az emberiség történetének drámai megjelenítésére. Az ember tragédiája e szempontból tekintve: mithikus keretbe foglalva az emberiség története.

Ez a mithikus keret maga is két részből áll. Az I—III. szín az expozíció, mely a témát kijelöli, a kérdést fölveti. Mi értelme van az emberi életnek, az emberiség történetének? Mely cél felé indul? Mi a vége? A megoldást a XV. szín adja meg.

A történeti résznek is megvan a maga tagoltsága. A költő nem önkényüleg választja meg a történet jeleneit, nem külsőleg fűzi egymáshoz és nem tagolás nélkül intézi e tizenegy szín folyását. Csakhogy míg a mithikus rész szerkezete az első pillanatra világos, a történetiét gondosan szemügyre kell vennünk, hogy meglássuk és megértsük.

Nyilvánvaló, hogy a költő a történeti jelenetek rendezésében a *kronológiai* rendet követi. Kezdi Egyiptommal és végzi az emberi nem elpusztulásával. Kiszemeli azokat az alakokat, egyéneket és eseményeket, melyeket a maga szempontjából legjellemzőbbeknek tekint. És ámbár az egyes jeleneteket külsőleg nem foglalja össze kisebb egészekké, belsőleg mégis tagolja és csoportosítja őket.

Minden további fejtegetés nélkül fölismerhető, hogy az *egyiptomi, görög és római* szín, melyek az *ókort* meritik ki, összetartoznak. Ez a történeti élet első tagja, mely magában befejezett rész s az egész ókori világ összedülésével fejeződik be.

Következik a történet második szakasza, Európa története a francia forradalomig, az úgynevezett *közép- és újkor*, melyet a költő mély történeti belátással *egy* korszaknak fog föl. A költő szerint nyilván sem a renaissance, sem a reformáció vagy Amerika fölfedezése, sem az új filozófia feltünése nem változtatják meg lényegesen a történet folyását, nem hoz közülök egyet sem színre. Nincs merev választófal közép- és újkor közt, ennek csirái amabban rejlenek és belőle fejlenek ki, *egy* folytonos fejlődéssel van dolgunk. A modern történetírás igazolta a költő fölfogását, véget vetett annak a frázisnak, hogy a középkor csupa «sötétség», melyet egyszerre eloszlat ez vagy az az esemény, vagy általában az újkor «fényes nappala». A költő fölfogása szerint két nagy eszme dolgozik Róma ledőlése óta az emberiség történetében, először a keresztény eszme, azután a tudomány. A tudomány a keresztény világban két új életre, lassan fejlődik, merev ellentállást találva ezer előítéletben, félre vonulva az élettől, míg végre erőre kapva kilép a küzdőterre és ledönti az elébe tornyosult akadályokat. Ezért választ a költő három jellemző jelenetet, alakot, eseményt, a *keresztes háborúkat*, melyek a hitvilág kimagasló eseményei, *Keppert*, ki a tudomány képviselője és a *francia forradalmat*, mely a régi idő romladozó gátjait lerombolja. Egy negyedik jelenetben leszámol azután a *tudománnyal*, mely nem lehet egyedüli tartalma a modern életnek.

Az utolsó szakasza a történeti életnek az *újkor*, melyet most élünk és amelyből kifejlődik majd a jövő, a falanszter világa. Ehhez csatlakozik azután két szín, mely a katasztrófát hozza. Az egyikben Ádám menekülni akar a hiábavalónak látszó küzdelemtől, ki akar törni a börtönből és elhagyni a földet; az utolsóban bekövetkezik az emberi nem végromlása. Mint az egyes jeleneteket, az egészet is nagy fantazmagorikus jelenet fejezi be.

A költő a történeti életnek ezt a tagoltságát külsőleg is némileg jelezte. Azokban a színekben, melyekkel a történetnek új tagja kezdődik, a költő a színi utasításban Ádám korát jelöli meg. Az egyiptomi korban Ádám «fiatal»; az ókor az emberiség ifjúsága. Azután nincsen Ádám koráról szó a hetedik színig, ott Ádám «erődús férfikorban» lép elénk; a középkor az emberiség férfikora.

Azután nincs korjelzés a londoni jelenetig. Itt Ádám «élemedett férfiú», ami a falanszteri jelenetre is vonatkozik. A világűrben már «öreg», az eszkimóvilágban «egészen megtört aggastyán», botra támaszkodva.

Az egész költemény tehát így öt vagy hat tagra oszlik, némi-
leg emlékeztetve a dráma hagyományos öt felvonására:

I. Expozició: I—III. szín.

II. A történeti élet első szakasza: az emberiség ifjukora, az ókori világ. IV—VI. szín.

III. A történeti élet második szakasza: az emberiség férfikora, a középkor. VII—X. szín.

IV. A történeti élet harmadik szakasza: a modern élet és a jövő: az emberiség élemedett kora XI—XII. Ennek függeléké, de külön rész gyanánt is tekinthető a vég, az emberiség elaggottsága és végromlása, a XIII. és XIV. szín.

V. A kifejlés, a költemény befejezése, XV.

Az egyes korszakokon belül egymáshoz fűzi, egymásból fejleszt az egyes jeleneteket. Minthogy egy meghatározott egyéniség, a mítosz Ádámja éli át a történetet, a költő az egyes színeket mint Ádám lélektani fejlődésének egyes, egymásból következő mozzanatait tünteti föl. Ezt az egyéni fejlődést remekül összeegyezteti az emberiség történeti fejlődésével. Maga mondja Erdélyihez írt levelében: Az egyes képeket vagy momentumokat aztán úgy igyekeztem egymás után helyezni, hogy azok *egy bizonyos* cselekvő személynél is mintegy lélektani szükségből következzenek egymásból. (Erdélyi. Pályák és pálmák 502. l.) Ez egyéni és történeti fejlődésben a történeti életnek egyik nagy törvénye érvényesül, az *ellentét törvénye*. De ebben is a költő nem valamely elvont schema után indul, nem erőszakosan, valamely előre föltett gondolat szerint konstruálja a történetet. Történeti érzéke megóvta őt a történetnek illetően meghamisításától; művészi ízlése távol tartotta attól a túrhetetlen egyhangúságtól, melyet a történetnek ily monoton ritmusa szült volna. Az ellentét törvényét igen sajátos, meglepő módon tünteti föl.

Az egyiptomi szín uralkodó eszméje a *nagyravágyás*, mely testet ölt a zsarnokságban, midőn milliók élnek egy ember miatt. A görög szín ennek egyenes ellentéte; uralkodó eszméje a *nép-szabadság*, az egyes odaadással szolgálja a közönséget. A római szín azonban nem a görög szín ellentétése, hanem *mindkettőnek*, a görögnek és az egyiptominak. Fárao a dicsőségért, Miltiades a

népért, Sergiolus azonban semmiért sem küzd, visszavonul a közélettől, csak *élvezetének* él. Sergiolus az ókori világ elzüllésének, romlásának a képviselője. Vele egy kimerült világ dül sírba, mely önjerejéből újra fölemelkedni, magából új eszmét szülni nem tud. «Érzem, mondja Sergiolus, elkopott mind, mi a miénk volt s újat létrehozni erőnk kevés.»

A következő szín nem is ellentéte az előbbinek, nem egészen belőle fejlődik. Az új eszme mintegy kívülről, felülről jő, nem Ádám hirdeti, mint más színekben a szín végén, hanem Péter apostol, Isten küldöttje. A történetnek új korszaka kezdődik, a keresztény világ, a hit világa. E jelenetre következik a tudomány korszaka. Kepler és Tankred ellentétek. De Kepler nem mint a tudomány képviselője ellentétje Tankrednek; nem hit és tudomány küzdenek itt egymással. Ádám a lovagkorszak végén búcsút mond nem a hitnek, hanem a tevékeny életnek, ép úgy mint Miltiades a görög szín végén, csak hogy nem az élvezetet keresi, hanem a nyugalmat. «Kifáradtam, pihenni akarok.» Tankred át akarja alakítani a világot, Kepler hagyja mozogni, «amint akar». De Kepler szelleme nem tud pihenni, megteremti a tudományt, benne keresi a nyugalmat, mely után sóvárog. A hit, mely újjá akarja teremteni a világot, és a tudomány, mely az élettől elfordul, ez Tankred és Kepler ellentéte, és már mondtuk, hogy a renaissance tudományának ez a megítélése egyike a legtalálhatóbb vonásoknak Madách felfogásában. Descartes a *Discours de la méthode* *-ban (1637) nyíltan vallja, hogy csak a maga lelke nyugalma keresi, az állam és egyház nagy épületeit nem akarja bolygatni.

Változatosságot ad a műnek a következő két jelenet. A francia forradalmat Kepler megálmodja és fölébredvén, ítéletet mond a szobatudomány, az élettől elvonuló, vele nem törődő tudás fölött. Danton ellentéte Keplernek, mint Kepler Tankrednek. A tudomány nem elégíti ki Keplert. «A lélek él, e kínos szent örökség, mit az egektől nyert a dőre ember, mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni s csatára kél a renyhe élvezettel.» A gondolat nem akar mint meddő képzet az elmében élni, kitör, ledönti az eléje tornyosult gátakat, megvalósulását követeli. A tudós pihenését fölváltja a francia forradalom lázas őrzöngése. Nem új eszmére akadunk e színben, csak a gondolat fölszabadulására, a tudomány

* Értekezés a módszerről. Magyar fordításban is megvan Alexander Bernáttól: *Filozófiai Írók Tára*, I. k. 2-ik kiadás.

szerepének betetőzésére, amire azután a tizedik színben nem az előbbinek ellentéte, hanem a tudomány értékének fölismerése következik. Így a VIII., IX. és X. szín összetartozik, a tudomány világtörténeti szerepét foglalja magában. A tudomány az élettől elvonultan, a tudomány a gátakat letörve, a tudomány a szabad életbe elmerülve: ez e három szín jelentése.

Szoros az ellentét a XI. s XII. szín között. Amott az erők szabad versenye, emitt az erők teljes megkötése a közösség javára. Más ellentét is van: amott az emberiség gondtalan költekezése, emitt a fenyegető szükség ellen való védekezés. E kettős ellentét adja meg e két szín egész jelentését.

Ezeket összefoglalva a következő összeállítás adja a mű áttekinthető tervrajzát:

1.	{	I. szín. Lucifer lázadása. II. szín. Az ember bűnbe esik. III. szín. Lucifer tanítása.	{	Expozíció. A mű mithikus keretének első része. A mű kérdésének fölvetése: Mi az ember történeti életének értelme?

Az emberiség története.

2.	{	IV. szín. Egyiptom. Fárao. Nagyravágyás. Zsarnokság. V. szín. Görögország. Miltiades. Odaadás. Népszabadság. VI. szín. Róma. Sergiolus. Élvezetvágy. Önzés.	{	Ellentét.	{	Ellentét.	{	Az ókori világ
3.	{	VII. szín. Keresztes háborúk. Tankred. A világ megújítása a keresztény eszme által. VIII. szín. A tudomány kora. Kepler. A világtól elvonuló gondolat kora. IX. szín. A francia forradalom. Kepler mint Danton. A gondolat erőszakos fölszabadítása. X. szín. A tudomány kora. Kepler. A tudomány értékének határai.	{	Ellentét.	{	Ellentét.	{	Középkor.
4.	{	XI. szín. Londoni szín. Szabad verseny kora. Élet bősége. XII. szín. Falanszteri világ. Kötött rend. Élet szüksége. XIII. szín. A világűrben. A földtől való elszakadás kísérlete. XIV. szín. Eszkimó világ. Az emberiség elállatiasodása.	{	Ellentét.	{	A jelen. A jövő.	{	Újkor.
								A katasztrófa. Végfantazmagória.

A történeti színek vége.

5.	{	XV. szín. A kérdés megoldása.	{	Kifejezés. A mű mithikus keretének befejező része.

Madách Imre. Az Ember tragédiája. Budapest 1900.

35. Az egyetemes eszméje az Ember tragédiájában.

Beöthy Zsolt.

Az egyetemes eszméjével, ennek fejlődésével, változó és örök hatalmainak viszonyával, sehol sem találkozunk teljesebb és határozottabb alakban, mint az *Ember tragédiájában*. Alap gondolata élénken emlékeztet Calderonnak egy autojára, *Az élet álmra*,* mely mintegy mellékdarabja a hasonló című híres drámának. A Teremtő az elemeket az ember szolgálatára rendeli; de a sötétség ura irigyen ellene tör s egy Árnýéket idéz föl: a Bűnt. A föld leendő ura egy barlangban életre ébred s az elemek megjelennek fölékesíteni őt. A Sátán és az Árný, baziliskus és kigyó képében, a paradicsomba lopóznak; amaz megkísérti őt, s az ember bűnbe esik. A Bűn kioltja a kegyelem világát, a nap elhomályosul, a hegyek megrázkódnak, a rózsák véres töviseket hajtanak, s egy szörnyű égiháború megfosztja eszméletétől a boldogtalan teremtést. Bilincsek között, újra állatbőrökbe burkolva ébred s azt hiszi: az éden fényes képei csak álmok voltak. De tán most is álmodik s még jobb életre ébredhet. Megjelenik az Értelem, az Akarat, hogy keresse maga elveszett üdvét. A Bölcsesség megoldja láncait s magára övezi, hogy ellenségeit tévutra vezesse. A Bűn és a Sátán, az eltávozott Ember helyett csakugyan őt feszítik keresztre: amiképen egy fa és gyümölcse által vétkezett, azonképen bűnhődjék egy más fának törzse és ágai által. De a világ megrendül; az Ember, az Értelem és Akarat oda sietnek s a gonoszok csakhamar látják, kit végeztek ki. Tehetetlenül omlanak le a feltámadt Bölcsesség előtt. A halál meggyőzetik, eljő a víz lemosni a vétek szennyét s a föld a kalással és tőkével a kegyelem zálogát hozza meg az embernek, aki felsóhajt: «Oh ha ez is álmom, úgy nem akarok többé fölébredni!» A Mindenható szavai zárják be az autót: «Álmodni fogsz, amíg csak élsz; de őrizzed a legfőbb jót, mely néked adatott, különben a halál álmából szűk börtönben leszel ébredésed!» Ime Madách Ádámjának őse, ki a fél-álmom fél-való képeiben engesztelődik ki sorsával, az isteni kegyelem segítségével. Ime Luciferé is, ki az embert nemcsak erkölcsileg akarja

* *Auto*, vallásos tartalmú spanyol színjáték, melynek célja az egyházi ünnepélyek ékesítése volt. — *Az élet álmom* című drámát magyarra fordította Győry Vilmos.

megrontani, hanem testileg is semmivé tenni, megölni. Íme az ember tragédiájának vezérgondolata: az ember és emberiség élete álom, melynek boldogító ébredést a legfőbb jó hitének megőrzése biztosít.

Hogy a tragikum irányában Madách mily mesterien mélyítette ki e gondolatot, más alkalommal behatóbban magyaráztuk. Itt csak arra akarunk röviden rámutatni, hogy e nagy költeményben mily teljességgel áll előttünk az egyetemes képe. Az Úrban, kitől a vétkes és elbizott Ádám elszakad s a rendben, mely e földön az ő erejét, jóságát és bölcseségét képviseli, s amely ellen Ádám harcot folytat, egész tartalma és jelentősége tisztán tűnik szemünkbe. Az eszméket, melyeket eddig fejtegettünk mint benne foglaltatókat, egymásután sorolják el az Angyalok himnuszai:

Gábor főangyal: Ki a végetlen űrt kimérted,
Anyagot alkotván beléje,
Mely a nagyságot és messzeséget
Egyetlen szódra hozta létre:
Hozsána néked, Eszme!

Mihály főangyal: Ki az örökké változandót
És változatlant egyesíted,
Végetlent és időt alkotva,
Egyéneket és nemzedéket:
Hozsána néked, Erő!

Rafael főangyal: Ki boldogságot árjadoztatsz,
A testet öntudatra hozva,
És bölcseséged részesévé
Egész világot fölavatva:
Hozsána néked, Jóság!

Tehát: eszme, erő és jóság; csak a szavak mások, a lényeg ugyanaz Calderon autojában az Erő, Bölcsesség és Szeretet, kikben az isteni tulajdonságok vannak megszemélyesítve.

De nemcsak e dicsőítő énekekben halljuk az egyetemesben foglalt hatalmakat: sorra megjelennek ezek előttünk, amint a küzdő Ádám egymásután támadást intéz ellenök, megjelennek, hogy végül egyetlen fenséges fogalomban olvadjanak össze. A természet törvénye az erők örökös rendje ellen leghatározottabban az űrben lázad fel, mikor Lucifer oldalán fölfelé törekszik a föld köréből. A föld szelleme intőleg szól neki, hogy Antæus* meséje nem

* Antæus óriás, Poseidon és a Föld fia; Herakles csak úgy tudta megfojtani, hogy lebegve tartotta a föld felett, melyből erejét merítette.

mese; csak ő lélegzik benne, s ha sorompóját áthágja, megsemmisül.

Ádám, Ádám, a végső perc közelg:
Térj vissza, a földön nagyvá lehetsz,
Míg hogyha a mindenség gyűrűjéből
Léted kiteped, el nem tűri Isten,
Hogy megközelítsd őt, — s elront, kicsinyül.

Isten: a természet rendjének őre. Mikor Ádám, dacolva véle, még feljebb emelkedik, egyszerre megmerevül s csak alantabb, a föld körébe térve újra, nyeri vissza eszméletét. Másfelől az egyetemessel, mint erkölcsi törvénnyel áll szemben Ádám, többek között a tragédiának két legtragikusabb színében: a rómaiban és a párizsiban. Egyenest ellene vét Sergiolus mámoros sülyedtsége és Danton rajongó vérszomja. E törvény, melynek oltalma alatt állanak, az emberszeretet és emberi méltóság diadalmaskodik amannak megtérésében és emennek bukásában. Azonban egyetlen helyen sem nyilatkozik az egyetemes inkább a maga teljességében, hatalmainak egymást átható kölcsönösségében, mint a katasztrófában. Ádám öngyilkosságra készül, mikor Éva bevallja neki, hogy anyának érzi magát. A lázadó le van győzve; élete nemcsak a magáé többé. Megtér, de meg is nyugszik. Miben, miáltal? Útat talál lelkébe az egyetemes. Apának tudva magát, a természet törvénye nyilatkozik benne, hogy élni akar: ez legyőzetése. Ám az apai szeretetben fölébred az erkölcsi kötelezettség érzete is: ez megnyugvása. Míg Kaint, Byron hőjét bukásba vezeti a tudás, hogy az emberiség osztályrésze a kiirthatatlan fájdalom, Madách Ádámját megmenti az érzés, hogy e fájdalomnak örök balsama a kiirthatatlan szeretet.

A tragikum, Budapest, 1885.

